

Periferie van het hart

De stedenbouw van het afgelopen decennium heeft zich gekenmerkt door een reeks van grootschalige projecten voor het revitaliseren van de centra van de steden. De locaties van deze plannen zijn veelal oude industrie- of havengebieden in het hart van de stad, die vrijkwamen door het vertrekken van de primaire industrieën naar perifere locaties. De locaties hebben de karakteristieken van de periferie en vormden de blinde vlekken op de stadskaarten. Door het vrijkomen van de locaties is de mogelijkheid ontstaan om de rol van het stadscentrum in het stedelijk leven te heroverwegen en vanuit een stedenbouwkundig oogpunt nieuwe concepten te formuleren ten aanzien van functie en programma voor het publieke domein in de stad.

Openbaar en collectief

In de tijd van de Grieken waren de stad en haar configuratie een representatie van de maatschappelijke opbouw, de stad representeerde de culturele waarden van godsdienst, politiek en gezinsleven in een orde die te herleiden was tot de beginselen van de democratie, waarin de rede en de openbaarheid van de spreekstoel onlosmakelijk verbonden waren met de opbouw van de openbare ruimte.

Momenteel is de interiorisering van de ruimte en van de speelvelden van het leven zelf een fenomeen dat steeds verder wordt doorgevoerd in de vormgeving van de stad. Deze interiorisering gaat gepaard met een opdeling die de ruimte splitst in een variëteit aan mengvormen van het openbare en het private, die men zou kunnen typeren als collectieve ruimten.

In het artikel 'Openbare en collectieve ruimte, de verstedelijking van het privé-domein als nieuwe uitdaging' constateert Manuel de Solà Morales een duidelijk onderscheid tussen de collectieve en de openbare ruimte: de collectieve ruimte is veel meer en veel minder dan de openbare ruimte als we deze beperkt zien tot het openbare eigendom. De civiele, architectonische, stedenbouwkundige en morfologische rijkdom van een stad is die van de collectieve ruimtes, van alle plekken waar het collectieve leven zich afspeelt, zich presenteert en als herinnering aanwezig is. En misschien zijn dit steeds vaker ruimtes die niet openbaar of privé zijn, maar beide tegelijkertijd: openbare ruimtes die voor privé-activiteiten gebruikt worden of privé-ruimtes die een collectief gebruik toestaan.¹ De collectieve ruimtes zijn te benoemen als de warenhuizen, de shopping malls, de bedrijfsverzamelgebouwen, de horeca, de attractieparken, de stadions en de parkeerplaatsen. Deze ruimtes zullen een steeds belangrijkere rol gaan spelen in het stedelijk leven: 'De collectieve ruimtes vormen de rijkdom van de historische steden en zijn zeker ook de belangrijkste structuur voor de toekomstige stad. Misschien is het wel zo dat de ongedefinieerde ruimtes in onze steden als steeds sterkere betekenisdragers van het alledaagse leven op verschillende manieren gebruikt en toegeëigend kunnen worden door de verschillende "stammen"', aldus Solà Morales.²

Er is echter een essentieel onderscheid tussen de collectieve en

1
Manuel de Solà Morales, 'Openbare en collectieve ruimte. De verstedelijking van het privé-domein als nieuwe uitdaging', in: *Oase* 33, 1992, p. 6.

2
Solà Morales, a.w., p. 8.

de openbare ruimte. De collectieve ruimte heeft een doelgroep. Personen die behoren tot deze doelgroep zijn automatisch 'gelegiti-meerde' gebruikers van deze ruimte. Daarmee is zij per definitie dis-criminatoir. De collectieve ruimte maakt door locatie en typologie een 'natuurlijke' selectie van haar gebruikers. De weilandwinkel is alleen per auto bereikbaar. Het stadion is voor de kaarthouders, de nacht-club voor de leden. De collectieve ruimte heeft geen neutrale plaats in de stad. De plaats wordt bepaald door de gebruiker te lokaliseren, de doelgroep te formuleren en deze door middel van marketing en publi-citeit gestalte te geven. Tegelijkertijd echter slurpt de collectieve ruimte een groot deel van de openbare activiteiten op waardoor de openbare ruimte meer en meer wordt ontdaan van haar functies. Anderzijds dreigen, zoals het voorbeeld van de Amerikaanse shopping malls leert, de openbare functies hun a-selectieve, openbare toegankelijkheid te verliezen, doordat ze worden ingebed in de collectieve ruimte.

In zijn artikel 'Big Buildings' beschrijft Alex Wall de Amerikaanse regionale winkelcentra als volgt: 'Meer recent zijn de regionale win-kelcentra de ware ontmoetingspunten geworden van de suburbs. We kunnen ons gemakkelijk voorstellen dat de grootste ervan een grote variatie aan diensten en gebouwen aantrekken, en zo een nieuw type centrum van de gemeenschap gaan vormen.'³ Interessant aan dit citaat is de volgorde, de door het economisch proces gecreëerde opeenvolging. Als eerste wordt er een infrastructureel netwerk opge-bouwd. Hieraan gekoppeld wordt een plaatsduiding gemaakt van de optimale locatie voor een winkelcentrum en kantoren. In een later stadium wordt aan de mall een netwerk van openbare functies toegevoegd. De openbare functies worden additief, een toevoeging aan de collectieve ruimte. De openbare functies zijn, als programma, niet meer attractief en actueel genoeg om de basis of leidraad te kunnen vormen voor het verstedelijkingsproces. Ondertussen verblijft 'buiten', in de eigenlijke openbare ruimte, de gemarginaliseerde bewoner. Doordat deze ruimte nu is ontdaan van haar openbare func-ties – plaats van het woord, communicatie, of recreatie – zijn degenen die hier vertoeven zonder verdere legitimatie al bij voorbaat verdacht.

Het uitzonderlijke project

Door de internationalisering van de economie, door de communica-tietechnologieën, de perfectionering van de logistiek van het contai-nertransport (waardoor transportkosten een relatief klein onderdeel zijn geworden van de produktiekosten), de vergroting van de mone-taire flexibiliteit, de netwerken en het vervallen van de grenzen is er een proces op gang gekomen waardoor de plaats, de locatie voor vestiging van bedrijven arbitrair is geworden. Elke regio zal proberen een zo gunstig mogelijk 'pakket' aan te bieden om economische activiteiten aan te trekken. Dit pakket bestaat uit de teleports, vlieg-velden, communicatielijnen, en een brede variëteit aan financiële, juridische, zakelijke en infrastructurele voorzieningen in de directe nabijheid en een zo gunstig mogelijk belastingklimaat.⁴

Op zich is dit pakket geheel neutraal en zou op elke locatie kunnen worden aangelegd. Het vraagt geen specifieke geografie, klimaat of plaats. Het staat indifferent ten opzichte van politiek en cultuur. Het ideale pakket is een welhaast mathematisch model,

3

Alex Wall, 'Big Buildings', in: *Quaderns* 191, 1991, pp. 41-45.

4

Oriol Nel Lo, 'Políticas Urbanas en una Europa en transición', in: *Mediterrania* 15, april 1990, pp. 90-96.

gebaseerd op afstanden, concentraties en raaklijnen. Door het verdwijnen van de grenzen binnen Europa en binnen de wereldeconomie, heeft het kapitaal-, arbeids- en handelsverkeer een vergrote mobiliteit gekregen, waardoor de indifferentie van het pakket is toegenomen. Dit abstracte 'frame' is te berekenen maar heeft geen gezicht. De doelgroep voor deze investeringen is te berekenen evenals het bestrijkbare areaal van de voorzieningen. Het zijn deze voorzieningen die de collectieve ruimte creëren.

Het afgelopen decennium zijn er in vele steden in Europa plannen gemaakt om vrijkomende locaties in het hart van de stad te revitaliseren door een dergelijk 'pakket' aan te leggen. Zij moeten het gat dat is gevallen door het verdwijnen van primaire industrieën naar de periferieën (of die door de lage transportkosten zelfs het land of het werelddeel hebben verlaten), opvullen met een programma dat deels deze economische aderlating kan vergoeden. Dergelijke plannen zijn gemaakt voor Amsterdam, Rotterdam, Antwerpen, Berlijn, Genua, Hamburg, Barcelona, Napels, Bordeaux enzovoort. Intussen heeft bijna elke grote en middelgrote stad in Europa wel een plan, waardoor er niet meer gesproken kan worden van een enkel geval maar van een fenomeen.

In de jaren vijftig en zestig, toen de Westeuropese steden geconfronteerd werden met de grootste groei in hun geschiedenis, moest de stedenbouw een regulerende en normatieve rol spelen om de uitbreidingen van de steden te controleren. In de jaren zeventig ontstond er een nieuwe situatie: het instrumentarium uit de jaren vijftig bleek niet goed geschikt voor ingrepen in de bestaande stedelijke weefsels. Het instrumentarium moest minder regulerend worden, en flexibel in kleine projecten kunnen worden ingezet. We lijken nu een derde fase te zijn binnengegaan, mede door de gegroeide mobiliteit van de inwoners van de steden. Bij de nieuwe plannen wordt het privé-initiatief tegenover de rigiditeit van de planologie van de afgelopen tijden geplaatst. Het 'uitzonderlijke project' wordt ingezet als alternatief. Met deze uitzonderlijke projecten kunnen, aangezien ze worden ingezet voor een specifiek doel, de normatieve en administratieve reguleringen die voor de gewone plannen gelden worden ontlopen. Het uitzonderlijke project wordt ingezet om snel en efficiënt te worden uitgevoerd en kan zich daarmee onttrekken aan de globale planning en de structuurplannen. Dit heeft geleid tot een ware cultuur van het uitzonderlijke project als een geprivilegieerde vorm van stedenbouw: Olympische Spelen, Expo, IJ-oevers, Kop van Zuid, stad aan de stroom, enzovoort.⁵

Deze plannen moeten een investeringsimpuls genereren en de basis leveren voor het 'pakket'. De uitzonderlijke projecten hebben, doordat zij zich onttrekken aan de gangbare reguleringen en planvorming, vaak ook een bijzondere vorm van financiering. Naar Amerikaans model worden er financieringsconstructies ingezet waarbij zowel private als publieke partijen betrokken zijn. Door het abstracte karakter van het pakket van voorzieningen is het doel van de plannen echter al gegeven. Het komt er nu op aan de steden te voorzien van een beeld, waardoor het atypische van de pakketten wordt gecompenseerd. Het beeld, als contemporain fenomeen, wordt het symbool van een marketingstrategie die de indifferentie ten aanzien van de plaats voor het vestigen van bedrijven moet verhullen: 'city marketing'.

5

L. van den Berg, L.H. Klaassen en J. van den Meer, 'Revitalisation of the European city, structural changes and new requirements', in: *Eurocities Documents and Subjects of Eurocities Conference*, Barcelona, 1989, pp. 79-89.

Sint Petersburg, Hotel Moscow

Berlijn

Een voorbeeld van een uitzonderlijk project is het regeringscentrum in Berlijn. Onlangs is er besloten dat het nieuwe regeringscentrum van Duitsland in Berlijn zal worden gevestigd. Er is een prijsvraag uitgeschreven waaraan wereldwijd duizend architectenbureaus hebben deelgenomen. Als locatie is gekozen voor de zogeheten Spreebogen, het gebied rondom de Reichstag. Deze locatiekeuze is, afgezien van haar historische context, gebaseerd op meerdere aspecten. De locatie bevindt zich op de kruising van twee essentiële verkeersroutes, die als een assenstelsel de gehele contrei bereikbaar maken. Het gebied ligt tevens op een assenstelsel van het openbaar vervoer. In de directe nabijheid liggen enkele gebieden die in de nabije toekomst door het bedrijfsleven ontwikkeld zullen worden: Potsdamer Platz door Sony en Daimler Benz, Friedrichstadt Passagen, World Trade Center Berlin en vele andere. Het 'pakket' kan mede hierdoor makkelijk worden aangelegd.

De symbolische beeldwaarde van de locatie speelt eveneens een belangrijke rol. Het beeld van de Reichstag staat voor de eenheid van Duitsland en de democratie. Het regeringscentrum moet de democratie die het vertegenwoordigt visualiseren. Het uiteindelijke programma echter is enerzijds het neutrale frame van het pakket, anderzijds een groot openbaar gebied, aangezien de openbaarheid van het spreekgestoelte hier moet worden vertegenwoordigd, dat echter op gespannen voet staat met de noodzakelijk gevonden veiligheidsmaatregelen. Mede met het oog op deze veiligheid wordt het gebied volledig geïnterioriseerd. Binnen de orde, de democratie, buiten de chaos. Het gevolg is een 'blinde vlek' in het hart van de stad, te vergelijken met de militaire gebieden op kaart, een grijs ongedefinieerd schemergebied.

Terwijl het puin van de vorige generatie nog moet worden geruimd, lijkt in de huidige situatie een nieuwe hermetische dichtheid te zijn inbegrepen die het onmogelijk maakt daadwerkelijk nieuwe concepten ten aanzien van het openbare te formuleren. Zoals Richard Sennett al stelde: 'De architect wordt ingeroepen vanwege zijn vermogen om coherentie aan te brengen, om gehelen te creëren, maar dit vermogen is de fatale grens in onze cultuur gepasseerd, voorbij welke het geheel zelfgenoegzaam wordt, voorbij welke het zijn integriteit bereikt door een in zichzelf besloten ding te worden.'⁶

'Gesealed'

Het stedenbouwkundig plan krijgt de status van het gebouw, een element dat in zichzelf totaal, compleet en 'gesealed' moet zijn. Het sealen kan gebeuren door de infrastructuur, die op zich als grens kan werken, door de bewaking, en door de functies die erin worden gepland. Het interioriseren is een permanent onderdeel geworden van de stedenbouwkundige opgave. Het belangrijkste is het ontwerpen van een aantal barrières en limieten, waarmee het collectieve kan worden veiliggesteld. De verbindingen die het gebied doorkruisen dienen met zorgvuldigheid te worden aangelegd, waarmee de mate van openbaarheid duidelijk wordt gedoseerd. Het toeval en de keuze die de openbare ruimte genereert, als verbindingen tussen verschillende private en collectieve gebieden, dienen te worden uitgesloten. Door het uitsluiten van het toeval wordt het gevaar, dat impliciet in het toeval aanwezig is, bedwongen.

6

Richard Sennett, citaten uit 'The conscience of the eye', in: *UR*, 9-10, 1992, pp. 72-74. Deze teksten zijn het basis-materiaal geweest voor het seminar 'Representation and domination in Urban Spaces', Barcelona, 1991.

New York

De grenzen die worden opgebouwd zijn niet zo zeer muren, maar eerder onzichtbare barrières: de pincodes, de spiegels, de bewaking. Het collectieve vraagt om een ordening die, zoals Sennett aangeeft in zijn boek *The conscience of the eye*, omgekeerd is aan de zichtbare, inzichtelijke grenzen van de klassieke stad: 'Deze verbinding tussen het visuele en het sociale is gericht op de ervaring van grenzen: het is echter geen ethos die is gebaseerd op zwakte. Hannah Ahrendts affirmatie van de deugd van onpersoonlijkheid, de frustraties van catharsis en identiteit die opdoemen in James Baldwins essay "The first Next Time", Serlio's inventie van een scène met tragische begrenzingen, Leger's schildering van de grenzen van de duur van de dingen, de rusteloosheid van de pelgrimstocht buiten de kerk gepland door Sixtus V – zij allen wijzen eerder op een bepaalde vorm die het leven kan aannemen in de dimensie van het buiten, een engagering met het andere, een aanvaarding van vergankelijkheid en verandering. De christelijke dimensies moeten vandaag de dag in hun waarde worden omgedraaid. Het binnen is een destructieve dimensie geworden; de vlucht in het innerlijke, op zoek naar het onveranderlijke, het nauwgezette, het gegarandeerde, is destructief. (...) Tegenover de uitdrukking van het onveranderlijke en het nauwgezette, het onmiddellijke en het onvolmaakte: het onderscheid tussen een religieuze en een wereldlijke visie.¹⁷

7
Richard Sennett, *The conscience of the eye, the design and social life of cities*, New York, 1991.

Ducklands en IJ-oeveren

Het plan 'Ducklands' van Cedric Price levert een tegengestelde oplossing voor een gelijksoortige opgave. Het gebied is centraal gelegen in de stad. Door te stellen dat het gebied momenteel geen economisch relevante programma's hoeft te bevatten, verschuift Price het probleem van het invullen van het gebied met een programma naar de toekomst. Hij stelt voor in het hart van de stad een nieuw natuurgebied aan te leggen, en dit gebied te laten dienen als reservoir voor de toekomst. Als er behoefte zal zijn aan een locatie voor het realiseren van een programma dan kan dat hier gebeuren. Voor de nabije toekomst kan het gebied dienen als buffer voor het verdere toeval.

Het plan is, doordat het geen programma realiseert dat investeringen aantrekt, een weigering om te participeren in de city marketing; een speelveld voor alles dat elders geen plaats kon krijgen, zonder het te benoemen, zonder het te plaatsen, zonder het vast te leggen, zonder barrières, zonder grenzen. Het plan kan daarom ook worden gezien als een ontkenning van de problematiek van dit soort opgaven: door geen programma te maken riskeert het een manifest te worden zonder realiteitszin.

Onlangs is onder supervisie van OMA een plan gemaakt voor de IJ-oeveren, het voormalige havengebied in het hart van Amsterdam. Het plan werd gepresenteerd onder de naam 'een scenario voor de IJ-oeveren'. Het plan bestaat uit een, in programma en gebouwde vorm, gedifferentieerde reeks van eilanden die ingeklemd ligt tussen de IJ-oeveren en het sporennet. Het plan voorziet in een grootstedelijk beeld voor de stad Amsterdam, en biedt plaats aan een scala van voorzieningen: winkelcentra, horecagelegenheden, vrijetijds- en cultuurvoorzieningen, woningen en kantoren, verbetering van de openbaar-vervoersaansluitingen, een verbetering van de bereikbaarheid van het centrum per auto enzovoort. Koolhaas stelt dat met de ontwikkeling van het gebied kan worden vermeden dat het centrum de appendix wordt van zijn periferie in Amsterdam-Zuid, waar momenteel een bouw-'boom' aan de gang is.

Opvallend aan dit plan is de titel. De titel suggereert dat niet alleen de functies en het beeld van het centrum van de stad kunnen worden bepaald, maar dat tevens het dagelijks leven, als op een filmset, kan worden gekadreerd, geframed en geknipt. De dagelijkse werkelijkheid in de stad zou kunnen worden samengevat als een aaneenschakeling van synthetische ervaringen.

Intussen lijken de ruimtes van de stad een eigen leven te zijn gaan leiden: terwijl de stedenbouwers en planologen zich bezighouden met de vraag hoe de periferieën te centraliseren, lijkt het perifere leven de hoofdcultuur te zijn geworden in de meeste Europese steden. In dit proces worden er gebieden gewonnen en verlaten, veroverd en vergeten, in een aaneenschakeling van activiteiten en modes. Door de verschuiving van de openbare naar de collectieve ruimte wordt de openbare ruimte zelf ontruimd en is zij, als ruimte, veelal niet meer duidelijk te omschrijven.